

**Pārvarot kolektīvās atmiņas zuduma plīvuru:
atskats starptautiskajā zinātniskajā konferencē
“Totalitārisma sabiedrības kontrole un represijas:
dokumentu izpēte un tās metodoloģija” 2015. gada decembrī**

Overcoming a Shroud of the Collective Memory Loss:
International conference “Control and Repressions of Totalitarian Society:
Research of the Documents and Its Methodology”,
December 2015, in Retrospect

Kristīne Jarinovska, Dr. iur.

VDK zinātniskās izpētes komisijas priekšsēdētāja vietniece juridiskās zinātnes jautājumos,
Latvijas Universitātes vadošā viespētniece, Konstitucionālo tiesību institūta valdes
priekšsēdētāja

2015. gada 15., 16. un 17. decembrī Liepājā norisinājās LPSR Valsts drošības komitejas (turpmāk – VDK) zinātniskās izpētes komisijas (turpmāk arī – Komisijas) organizētā starptautiskā zinātniskā konference “Totalitārisma sabiedrības kontrole un represijas: dokumentu izpēte un tās metodoloģija”. Konferences norises vietas izvēlē komisija ievēroja 2015. gada 20. augustā Jūrmalā rīkotajā simpozijā “Divdesmit piektais gads bez VDK?” iedibināto principu – vietai jākalpo Komisijas organizētā sarikojuma satura efektīvākai uztverei. Sākot no konkrētām būvēm, kā Republikas un Toma ielas krustojumā esošā ēka, tautā saukta par Zilo brīnumu, un Liepājas Karostas cietums, beidzot ar konkrēto vidi un cilvēkiem, Liepāja paspilgtināja pētāmās dokumentētās informācijas aktualitāti un uzlika zinātniekiem lielāku atbildības nastu. Reizē tas atgādināja, ka VDK izpēte nedrīkst aprobežoties ar divu “diplomātu” saturu Miera ielā 85, Rīgā. Izvēlēta principa atbilstība sevišķi spilgti bija vērojama divu priekšlasījumu laikā, kad uzstājās *Mg. iur.* Linards Muciņš, iepazīstinot ar 1941. gada noziegumiem pret *ius cogens* normām, kuri veikti Zilajā brīnumā, un *Dr. hist.* Jānis Ķeruss, stāstot par bēgšanu zvejnieku laivās no Liepājas zvejnieku kolhoza “Boļševiks”. Referentu zinātniskā darba rezultātus vērtēja arī personas, kurām, esot tiešā saskarē ar analizēto notikumu lieciniekiem, ir izveidojies priekšstats par minētajiem gadījumiem. Savukārt Zilā brīnuma un Liepājas Karostas cietuma apmeklējums konferences ievadā uzsvēra gan atmiņu fiksēšanas nozīmi, gan zinātnieku atbildību par piemiņas vietu izveidi un saturisko piepildījumu. Izšķiršanos par labu Liepājai kā pirmajai vietai, kur VDK zinātniskās

izpētes komisija sniedz pirmo ikgadējo Ministru kabineta noteikto pārskatu par paveikto, novērtēja arī Liepājas pašvaldība – konferences atklāšanā atzinību izteica pilsētas domes priekšsēdētāja vietnieks Vilnis Vitkovskis.

Ievērojot konferences metodoloģisko uzsvāru un VDK zinātniskās izpētes komisijai dotā uzdeva satversmisko raksturu¹, konferenci 2015. gada 15. decembrī ievadīja *Dr. sc. pol.* asociētais profesors Ivars Ļjabs ar publisko lekciju “Satversmes ievadā iekļautais “totalitārisms” un “komunistiskais režīms”: ideju vēsture un transformācija. Likumdevēja LPSR VDK zinātniskās izpētes komisijai noteiktais uzdevums”. Publiskā lekcija ievērojama ar to, ka pirmo reizi no politikas zinātnes viedokļa sniegta izvērstā un zinātniski pamatota Satversmes ievadā iekļauto jēdzienu “totalitārisms” un “komunistiskais režīms” kontekstuālā analīze². Izpratne par minēto jēdzienu ideju vēsturi, tās transformāciju un satversmisko nozīmi ir svarīga VDK zinātniskās izpētes sastāvdaļa, jo dod iespēju skaidrāk aptvert Komisijas uzdevumus un precīzāk izpildīt likumdevēja gribu.

2015. gada 16. decembrī, atklājot konferenci Liepājas daudzfunkcionālās koncertzāles “Lielais dzintars” *Civitas Nova*, Latvijas Universitātes rektors *Dr. habil. biol.* Indriķis Muižnieks izvērsti uzsvēra Komisijas darba svarīgumu un noslēgumā novēlēja “izprast, zinātniski izpētīt un dokumentēt pagātnes ēnas un rēģus”. Savukārt 12. Saeimas Budžeta un finanšu (nodokļu) komisijas priekšsēdētājs *Dr. math.* Kārlis Šadurskis izteica cerību, ka “Komisija atbrīvos Latvijas tautu no bailēm un ļaus dzīvot brīvi, bez bažām par pagātņi”. Konferences atklāšanas noslēgumā Komisijas priekšsēdētājs *Dr. hist., Dr. h. c. (LZA)* Kārlis Kangeris sniedza Komisijas darba gada pārskatu par 2015. gadu, kā to paredz Ministru kabineta 2014. gada 20. augusta rīkojuma Nr. 433 4. punkts, un ievadīja

starptautiskās zinātniskās konferences zinātnisko daļu.

Konference bija organizēta sešās daļās, ievērojot ziņojumu saturu un saistību ar citiem ziņojumiem.³

Pirmā sēde, ko vadīja Kārlis Kangeris, bija veltīta metodoloģiskajiem aspektiem, tajā ārvalstu eksperti un Komisijas priekšsēdētāja vietniece juridiskās zinātnes jautājumos *Dr. iur.* Kristīne Jarinovska analizēja pētniecības organizēšanu, pētniecības metožu izvēles nosacījumus, atklātības un slepenības aspektus. Otrajā sēdē Kristīnes Jarinovskas vadībā tika apspriestas Valsts drošības komitejas darbības, sadarbības ar VDK aspekti un attiecīgās rīcības sekas. Trešajā sēdē, ko vadīja *Dr. philol.* Eva Eglāja-Kristone, pamatā tika analizētas VDK piesegstruktūras, piemēram, Komiteja kultūras sakariem ar tautiešiem ārzemēs, Valsts akciju sabiedrības “Intūrists” Rīgas nodaļa, VDK piesegā rīkotie sarīkojumi un VDK iesaistes metodes. Ceturtajā sēdē Solveiģas Krūmiņas-Koņkovas vadībā tika aplūkoti galvenokārt avotpētnieciski jautājumi.

Ar piekto sēdi 2015. gada 17. decembrī atsākās konferences darbs Hikes spīķerī, to vadīja *Dr. sc. comm.* Mārtiņš Kaprāns. Sēde bija veltīta krimināltiesiskiem un kriminālprocesuāliem jautājumiem. Visbeidzot konferences noslēguma sēdi vadīja *Dr. iur.* Jānis Lazdiņš, pievērošoties pamatā VDK dokumentārā mantojuma apzināšanas un saglabāšanas jautājumiem.

Konference ievērojama ar nozīmīgiem atklājumiem, zinātnieku neparastu vaļsirdību un asām diskusijām. Atklājumi rodami ziņojumos, ko, piemēram, sniedza Solveiģa Krūmiņa-Koņkova un Eva Eglāja-Kristone un viņu vadītās Latvijas Universitātes Fonda stipendiātes: Madara Brūnava, *Bc. hist.* Marta Starostina, *Mg. philol.* Agija Ābiķe-Kondrāte, *Bc. philol.* Signe Raudive. Pamatojoties uz Latvijas Nacionālajā arhīvā pieejamajiem dokumentiem,

pierādīta organizāciju un sarikojumu saistība ar VDK, noskaidroti iesaistes un kontroles mehānismi, apstrīdēti šķietami skaidrie jautājumi. Atbildi uz jautājumu, kā tika panākta vismaz samiernieciska attieksme no personām, ko politiķi mēdz dēvēt par “nācijas sirdsapziņu”, sniedz fakts, ka tām bija iespēja saņemt vairākas “privilēģijas”, tādas kā “orderis bērnu zābaciņu vai kurpu iegādei”, “bērnu veļa”, “kartupeļi”, jo tie “velnišķīgi dārgi”, “dzīvei nepieciešamie piederumi”. Iekļaušanās sistēmā kā līdzeklis, lai panāktu cilvēka cieņai atbilstošu dzīvesveidu, izrādījies tikpat efektīvs totalitārisma sabiedrības veidošanas līdzeklis kā reālas represijas.

Nozīmīgi atklājumi notikuši attiecībā uz sadarbības ar VDK fakta konstatāciju. *Mg. iur.* Juris Stukāns un Kristīne Jarinovska apgāza vairākus priekšstatus, kas izmantoti arī, lai novilcinātu VDK dokumentu atklātību. Aktuālā judikatūra atzīst VDK dokumentu īstumu, tostarp aģentūras kartotēkas patiesumu un īstumu. Šķērslī sadarbības fakta konstatēšanai rada sevišķi noteiktā procesa un ar to saistīto tiesību normu piemērošanas izpratnes trūkumi. Trūkumi sastopami visās procesa stadijās. Nereti tiesas spriedumos analizēts tikai tas, vai personas “apzināti sadarbojušās ar VDK”, proti, vai bijušās “VDK informatori” saskaņā ar likuma “Par bijušās Valsts drošības komitejas dokumentu saglabāšanu, izmantošanu un personu sadarbības fakta ar VDK konstatēšanu” 3. panta otro daļu, taču bez vērības atstāts jautājums, vai personas ir bijušās “VDK darbinieki”: saskaņā ar šā panta pirmo daļu VDK darbinieki ir arī ārštata darbinieki – personas, kuras devušas piekrišanu slepenai sadarbībai ar VDK neatkarīgi no tā, vai tas noticis par atlīdzību vai bez atlīdzības, turklāt “VDK darbiniekiem”, tātad arī ārštata darbiniekiem jeb “aģentiem”, likumdevējs nav noteicis kritēriju “apzināti sadarbojušies”. Pati piekrišana slepeni kļūt par ārštata

darbinieku aizstāj nepieciešamību pēc apzinātas sadarbības kritērija obligātuma. Juris Stukāns vērsa uzmanību uz faktu, ka aģentūras kartotēka ir secīgi reģistrēta saglabātā reģistrācijas žurnālā, kurā atrodas ārštata darbinieku personas lietu numuri un kura attiecīgās daļas kopijas atrodas pārbaudes lietās.

Vairāki zinātnieki pauda neparastu vaļsirdību, atklājot, cik sarežģīti ir pat pieredzējušam zinātniekam veikt VDK izpēti, sevišķi tas attiecas uz VDK piesegstruktūrām un VDK rīkotajiem piesegsarikojumiem. To nosaka gan unikālā Latvijas situācija attiecīgo organizāciju vadībā, darbībā un darba organizācijā, gan arī šķēršļi VDK dokumentu apzināšanā un darbā ar tiem. Tikai pateicoties Ministru kabinetam, Komisijas locekļi un piesaistītie eksperti ir salīdzinoši privileģēti, jo atšķirībā no citiem zinātniekiem viņiem ir piešķirtas tiesības “veikt nepieciešamās dokumentētās informācijas fotografēšanu vai cita veida reproducēšanu bez atlīdzības šīs informācijas turētājam” un saņemt eksperta atzinumu par dokumentēto informāciju (Ministru kabineta 2014. gada 20. augusta rīkojuma Nr. 433 7. punkts). Rezultātā zinātniekiem ir iespēja atklāt iepriekš pieļautās neprecizitātes, tomēr, neapšaubāmi, Latvijas Nacionālajā arhīvā trūkstošie dokumenti un pētniecībai nepieejamie dokumenti, no kuriem daļa atrodas drošības iestāžu – Drošības policijas un Satversmes aizsardzības biroja – rīcībā, ļautu veikt pētījumus daudz iedarbīgāk, ātrāk un kvalitatīvāk.

Asas diskusijas izvērtās par Valsts drošības komitejas “likumības spēli”. *Dr. hist.* Gints Zelmenis ar uzskatāmiem piemēriem pierādīja, ka VDK iesaiste lietās faktiski neatbilda padomju “likumības spēles” noteikumiem, jo arī tad, kad procesuālās normas kriminālprocesa virzišanas kompetenci noteica citai institūcijai, VDK, pamatojoties uz “zvana tiesībām” un rakstveida rosinājumiem, varēja panākt kompetences

izmaiņas. Jānis Lazdiņš oponēja, norādot, ka VDK iesaiste bijusi noteikta un ka arī atkāpe no kompetenču sadalījuma uzskatāma par atbilstīgu "sociālistiskajai likumībai". Tāpat asas diskusijas izvērtās saistībā ar avotpētniecību, piemēram, Jānis Lazdiņš oponēja *Dr. hist. Inetai Lipšai*, norādot, ka tādu tiesību institūtu kā laulība nevar analizēt atrauti no tiesību normām un tiesu prakses.

Ārvalstu eksperti, lasot referātus un dakties pieredzē individuāli, vērsa uzmanību uz vairākiem svarīgiem Komisijas uzdevumu aspektiem. Piemēram, gan *Dr. hist. Aruns Bubnis (Arunas Bubnys)*, gan *Dr. hist. Mēliss Maripū (Meelis Maripuu)* atzina, ka Latvijai ir priekšrocības dokumentu pieejamības ziņā salīdzinājumā ar Lietuvu un Igauniju. Lietuvas eksperts ar nožēlu atzina, ka, līdzīgi kā Latvijā, arī Lietuvā bijusi Valsts drošības komitejas bibliotēka, tomēr atšķirībā no Latvijas tā ir lielā mērā izzagta jau 90. gados. Savukārt Igaunijas eksperts norādīja, ka, salīdzinot situāciju Baltijas valstīs attiecībā uz Valsts drošības komiteju, parasti netiek ņemtas vērā palikušās dokumentu masas atšķirības. Abi Baltijas valstu eksperti aizrādīja, ka, īstenojot Eiropas Savienības politiku par fizisko personu datu aizsardzību un informācijas atkalizmantošanu, rodas šaubas par šādas rīcības racionālo un tiesisko pamatojumu, jo tā tiek likti nopietni šķēršļi vēstures izziņai. Sevišķu uzmanību M. Maripū vērsa uz informācijas atklātības principiem pretēju rīcību, ierobežojot pieeju iepriekš brīvi pieejamiem dokumentiem un kavējot arhīva dokumentu sistematizāciju. Rezultātā daudzi jautājumi, ko Latvijas zinātnieki, kā Eva Eglāja-Kristone ar savu zinātnisko grupu, ir aktualizējuši, citās Baltijas valstīs nav pat identificēti. Iespējams, tajā, ka Igaunijā ir relatīvi zema interese par Valsts drošības komiteju, ir vainojams nevis sabiedrības izligums un padomju okupācijas norišu aktualitātes zudums, bet gan grūti

pieejamā informācija un tas, ka universitātes nepietiekami motivē veikt zinātnisko izpēti.

Gan topošajiem zinātniekiem, gan arī zinātniekiem pilnbriedā vērā ņemams bija *Ph. D. Džefrija Sveina (Geoffrey Swain)* aizrādījums: VDK dokumentu izpētē jāpatur prātā, ka dokumentu saturs jāskata kopškarā ar mērķi, kādēļ šāds dokuments tapis. Sevišķi analizējot pratināšanas protokolus, jāpievērš uzmanība detaļām. Protokolā minētais pratināšanas laiks var liecināt, ka dokuments ir tikai vispārīgs pārstāsts. Termini var liecināt, ka teksts ir izdomāts un pielāgots pratināšanas mērķim. Analizējot konferences dalībnieku ziņojumus, var secināt, ka šī norāde ir sevišķi derīga t. s. filtrācijas lietu analīzei. Dokumentu satura un atbilstības noskaidrošanai ne tikai jāvērs liecības, bet arī ar informācijas tehnoloģiju palīdzību un atbilstoši sistematizējot jāsalīdzina dotā informācija. Pratināšanas laiks, tulka piesaiste, liecinieki, tiesiskās sekas var būt pierādījumi pieņemumam, ka process ir noticis formāli, lai varētu piemērot piespiedu administratīvos līdzekļus. Vērā ņemams ir arī Igaunijas ārvalstu eksperta M. Maripū ieteikums pētniekiem apvienoties vismaz Baltijas valstu līmenī, pētot līdzīgus jautājumus, un veikt secīgu pētniecību, proti, ņemt vērā citviet pētīto un neuzskatīt valodas barjeru par attaisnojamu šķērslī kvalitatīvai un patiesi zinātniskai pētniecībai.

Ievērojams ir arī *Dr. habil. philol., Dr. hist. Borisa Sokolova (Boris Sokolov)* aizrādījums, ka pētniecībā jāņem vērā publicētie un nepublicētie, bet tomēr pētniecībai pieejamie Valsts drošības komitejas dokumenti. Pētniekiem ir jāpakāpjas uz savu priekšgājēju pleciem, lai sasniegtu izcilību – *Dr. hist. Jānis Taurēns*, sniedzot historiogrāfisku ieskatu par ceturtdaļgadsimtu ilgušajām publiskajām debatēm VDK dokumentu un to atklātības sakarā, sniedza nozīmīgu šāda apkopojuma piemēru.

Krievijas eksperts B. Sokolovs izteica arī gatavību atbalstīt komisiju dokumentu meklējumos. Iztirzājot avotpētnieciskos jautājumus, viņš norādīja, ka Valsts drošības komitejas pētniecībā jāņem vērā “centrs”, kā arī jābūt gataviem salīdzināt “centra” priekšrakstu izpildījumu. Tikai šādā veidā var pilnībā spriest par padomju totalitāri un autoritāri birokrātisko režīmu, kur likumības un institucionālās hierarhijas izpratne nav ne loģiska, ne racionāla.

Zinātniskās konferences noslēgumā Kārlis Kangeris informēja par lēmumu organizēt nākamo starptautisko zinātnisko konferenci 2016. gada 11., 12. un 13. augustā. Tā būtu veltīta divdesmit piektajai gadadienai, kopš izgāzās 1991. gada augusta pučs, kas tika organizēts ar ievērojamu PSRS Valsts drošības komitejas līdzdalību, un kad, Latvijas Republikai atgūstot faktisko neatkarību, tika likvidēta Valsts drošības komiteja Latvijā; konferencē tiktu atspoguļoti 2016. gada pirmā pusgada darba rezultāti. 2016. gada konferenci organizē komisijas administratīvā sekretāre Eva Eglāja-Kristone, kā arī rīcības komitejas locekļi Mārtiņš Kaprāns,

Solveiga Krūmiņa-Konkova, *Mg. sc. comp.* Ilmārs Poikāns un Gints Zelmenis. Ievērojot komisijas locekļu, piesaistīto Latvijas un ārvalstu ekspertu un redkolēģijas atsaucību, Komisijas vadība pauda gatavību arī 2016. gadā organizēt stipendiātu piesaisti ar Latvijas Universitātes Fonda starpniecību, lai rosinātu zinātnisko interesi par VDK izpētes jautājumiem. Visbeidzot, komisijas vārdā tās priekšsēdētājs pauda apņemšanos VDK zinātniskās izpētes komisijas 2015. gadā iegūtos pētījumu rezultātus, kas bija prezentēti arī starptautiskajā konferencē, publicēt ziņojumu veidā rakstu krājumā līdz 2016. gada februārim. Darbs Komisijā vismaz pusgada garumā un dalība ar konferenci saistītajos sarīkojumos, kā simpozijā un starptautiskajā konferencē, rosināja komisijas priekšsēdētāju sākt procedūru komisijas sastāva papildināšanai Ministru kabinetā, izvirzot komisijas personālsastāvā zinātniekus Gintu Zelmeni, Evu Eglāju-Kristoni, Ilmāru Poikānu, Didzi Šēnbergu, Inetu Lipšu un Juri Stukānu, kurus rekomendācijā valdībai ir vienbalsīgi atbalstījuši komisijas locekļi, kā arī zinātniskās institūcijas un Latvijas Universitātes rektors.

ATSAUCES UN SKAIDROJUMI

¹ Atbalstot 12. Saeimas deputāta Inta Dāldera (“Vienotība”) priekšlikumu likumprojekta “Par valsts budžetu 2016. gadam” otrajam lasījumam (141. priekšlikums), Saeima pamatojās uz iesniedzēja anotāciju, kur, cita starpā, minēts: “Ievērojot, ka totalitāro režīmu un to noziegumu, tajā skaitā Padomju Sociālistisko Republiku Savienības totalitārā okupācijas režīma un tā noziegumu, nosodījums ir Satversmes ievadā nostiprināta pastāvīga valsts funkcija, nevis atsevišķs pētniecības projekts, to metodoloģiski un ideoloģiski pareizi ir atspoguļot kā atsevišķu apakšprogrammu totalitārā okupācijas režīma izpētei, šajā gadījumā – Valsts drošības komitejas zinātniskās izpētes komisijā Latvijas Universitātē.” Pieejams: <http://titania.saeima.lv/LIVS12/saeimalivs12.nsf/0/22714BA1CC994100C2257F0B0041974D?OpenDocument>

² No juridiskās zinātnes viedokļa detalizēti Satversmes ievads analizēts: KRISTĪNE JARINOVSKA. The Preamble of the Satversme: the New Approach to Constitutional Self-Restraint. In: *Acta Juridica Hungarica* 55, 2014, Nr. 4, pp. 351–366; KRISTĪNE JARINOVSKA. Drafting the Preamble for the Satversme: A New Approach to one of the Oldest Still-Functioning Republican Basic Laws. In: *Vienna Journal on International Constitutional Law* 9, 2015, Nr. 2, pp. 253–271. Vispārīga Satversmes ievada analīze sniegta: RINGOLDS BALODIS. Latvijas Republikas Satversmes ievads. In: *Latvijas Republikas Satversmes komentāri. Ievads. I nodaļa. Vispārējie noteikumi.* Rīga 2014, 91.–135. lpp.

³ Starptautiskās zinātniskās konferences “Totalitārisma sabiedrības kontrole un represijas: dokumentu izpēte un tās metodoloģija” programma un kopsavilkumi elektroniski (ISBN 978-9934-14-772-2) pieejami VDK zinātniskās izpētes komisijas mājaslapā. Pieejams: http://www.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/projekti/vdkkomisija/VDK2015Liepajas_konferences_programma_LV_draft_5-01.pdf; http://www.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/projekti/vdkkomisija/VDKkomisija_Liepajas_konference_kopsavilkumi_2015-12-28dec.pdf